

Wyrazy polskie w gramatyce języka łacińskiego Jana Hontera

Siedmiogrodzianin Jan Honter (1498-1549) gościł w Krakowie od 1530 do 1532 r. Do krakowskiej metryki studenckiej wpisał się jako magister artium uniwersytetu w Wiedniu. W r. 1530 wydał w Krakowie w oficynie M. Szarffenberga gramatykę języka łacińskiego – *De grammatica libri duo (O gramatyce książek dwie)*. Był to jeden z najbardziej popularnych w ówczesnej Polsce podręczników, w ciągu czterdziestu lat miał 17 wydań. Gramatyka Hontera jest kolejnym ogniwem w historii podręczników języka łacińskiego w Polsce. Stanowiła bardzo udaną kompilację gramatyk różnych autorów (Jakuba Henrichmana, Laurentiusa Valla, Mikołaja Perottusa, Eliusza Donata, Filipa Melanchtona), skonfrontowaną z Pryscjanem. Wykład był usystematyzowany, wywody były ilustrowane tabelami, ułatwiającymi zapamiętywanie reguł gramatycznych. Porównanie kolejnych wydań nie ujawniło zmian w tekście łacińskim (Cytowska 1968, s. 48-49).

Nakład wydania pierwszego szybko się rozszedł, a ponieważ książka cieszyła się wielkim powodzeniem wśród nauczycieli i osób wykształconych, księgarz zdecydował o jej ponownym wydaniu¹. Na prośbę wydawcy nowe wydanie gramatyki Hontera przygotował Franciszek Mymer. Nową edycję dzieła poprzedza przedmowa adresowana do Stanisława Bonera, zaczynająca się od słów: *Nauczyciel Franciszek Mymer Ślązak pozdrawia młodzieńca szlachetnego talentu i doskonale się zapowiadającego, Stanisława Bonera, syna przesławnego pana Seweryna Bonera*².

Czytamy w niej:

Kiedy wreszcie niniejsza książeczka bez opiekuna, bez obrońcy i bez przewodnika ujrzała światło dzienne, po upływie kilku dni przeczytałem ją publicznie w naszej Akademii dla wspólnego pożytku studentów. Tak rozpowszechniona w zadziwiającym stopniu spodobała się wszystkim nauczycielom i wielu innym wykształconym ludziom żyjącym w Polsce i wskutek tego wszystkie egzemplarze u księgarza zostały wyprzedane. Skoro zaś z dnia na dzień domagano się więcej i więcej kopii, a żadne już zgoła nie były dostępne, udzielono proszącym odpowiedzi, że ta książka zostanie ponownie wydana. Kiedy wielu o tym usłyszało, różni ludzie rozmaite wygłaszali opinie, każdy stosownie do swoich oczekiwań. Albowiem jeden pragnął dla języka polskiego łacińskich słówek, ten tłumaczenia najtrudniejszych słów, tamten zbioru przykładów do reguł, inny chciał, by zarówno w deklinacjach rzeczowników, jak i w koniugacjach czasowników były w jakiś sposób zaznaczone długości samogłosek, kolejny oczekiwał nie wiadomo czego. Wreszcie, ponieważ nie było nikogo, kto by zechciał podjąć się tego trudnego zadania zadowolenia wszystkich, zwrócono się do mnie, ponieważ, jak mówili, książkę tę już wcześniej przeczytałem i mogę dokonać poprawek bez wielkiego trudu. I chociaż

---

¹ W r. 1532 – jak podaje Estreicher (1901/XVIII, s. 259) – gramatyka Hontera (z przykładami polskimi) miała dwa wydania. Wydali ją: M. Szarffenberg i H. Wietor.

² Tłumaczenie na polski *Przedmowy* i wiersza *Do czytelnika*: dr Magdalena Zawadzka (Instytut Filologii Klasycznej UW).

wprawdzie nieraz licznym tego odmówiłem, by nie wydawało się, że próbuję czerpać korzyści z cudzej pracy (dosł. przykładam sierp do cudzego żniwa), w końcu uległem serdecznym prośbom mego wuja Marka Bibliopoli i pozostałych. Zapewniali mnie, że oddam Honterowi największą przysługę, jeśli usunę błędy, które popełnili drukarze we wcześniejszych egzemplarzach i uczynię zadość prośbom uczących się o to, co uznali, że będzie dla nich przydatne w tym podręczniku. Tak przeto oddałem się temu zajęciu, że w żaden sposób nie ucierpiał autorytet ani autora, ani mój.

Wszystko, czego studenci/słuchacze z tak rozmaitym oczekiwaniem (dosł. różnym głodem) się domagali, na ile wydawało się to zasadne, dodałem i oznaczyłem jakimiś adnotacjami (znaczkami) czy gwiazdkami.

Jest to jedna z najstarszych zachowanych gramatyk, w której uwzględniono polski materiał przykładowy³.

Franciszek Mymmer pochodził z Loevenbergu (Lwówka), był autorem wydanego w 1528 r. w oficynie Macieja Szarffenberga słownika (*Dictionarius trium linguarum: Latine, Teutonice et Polonice potiora vocabula (1528)*), jego nazwisko pojawia się w dwujęzycznej łacińsko-polskiej edycji Donata z 1583 r.⁴

O gramatyce łacińskiej Hontera – w kontekście gramatyk wcześniejszych i późniejszych – pisała Maria Cytowska. To właśnie ona zwróciła uwagę na potrzebę zestawienia materiału polskiego w wydaniach krakowskich i wydaniu królewieckim gramatyki.

Przedruki krakowskie – według M. Cytowskiej (1968, s. 50) – nie wykazują różnic tekstowych w polszczyźnie, ale już porównanie edycji z 1562 r. z drukarni krakowskiej Dziedziców Marka Szarffenberga z dwa lata późniejszym wydaniem królewieckim Jana Daubmanna przynosi ciekawy materiał dla badacza staropolszczyzny. Królewiecki druk zawiera więcej jeszcze tłumaczeń na język polski, a podane tam formy różnią się niekiedy od słownictwa w edycjach krakowskich.

W tym czasie z Daubmannem współpracował Hieronim Malecki, prawdopodobnie od niego miałyby pochodzić zmiany w polszczyźnie gramatyki, zatem „zestawienie i analiza polszczyzny Mymmera i Maleckiego byłaby ciekawym przedsięwzięciem” (Cytowska 1968, 50).

Podstawę porównania stanowią zdigitalizowane i udostępnione na stronie Dolnośląskiej Biblioteki Cyfrowej egzemplarze pięciu wydań krakowskich gramatyki Hontera (1532, b.d.wyd., 1541, 1548, 1558)⁵ oraz jedyny, odnotowany w Centralnym

³ Polskie tłumaczenia przykładów łacińskich znajdują się m. in. w *Rudimenta grammatices* Stanisława Zaborowskiego (Kraków 1518), w przeróbce Donata dokonanej przez Krzysztofa Hegendorfera (Kraków 1527) i w znanej tylko z tytułu gramatyce Jakuba Henrichmana (Cytowska 1968, s. 29, 32, 40; Estreicher 1901/XVIII, s. 101).

⁴ (*Aelli Donati vetustissimi grammatici elementa. Una cum traductione polonica* (1583). Na odwrocie karty tytułowej znajduje się wiersz łaciński Mymmera (Estreicher 1897/XV, s. 285).

⁵ W zdigitalizowanym przez PAN Bibliotece Kórnicka egzemplarzu wydania krakowskiego gramatyki Hontera z r. 1575 (?) podane są tylko przykłady łacińskie (por.: <http://www.wbc.poznan.pl/dlibra/docmetadata?id=254253&from=pubindex&dirids=4&lp=1452>).

Katalogu Poloników BN, egzemplarz wydania królewieckiego, znajdujący się w Bibliotece Kórnickiej⁶.

Gramatyka składa się z dwóch ksiąg: *Pierwsza księga traktuje o ośmiu częściach mowy (Primus liber est de octo partibus orationi)*, *Druga o składni, figurach i (metrach, zasadach) poezji (Secundus de syntaxi, figuris, et ratione carminum)*. Zamieszczony na karcie tytułowej wiersz *Ad lectorem (Do czytelnika)* jest napisany dystychem eligijnym:

Nawet jeśli nie powiem nic, co nie zostało powiedziane już wcześniej,
to jednak piękną jest rzeczą to, co wielkie wyrażać zwięźle.
Oto z należnym staraniem przekazujemy Ci
(wiedzę) wspartą na solidnych podstawach i sztuce.
Reszta nie powinna być już przekazywana przez książki (dosł.: przez niemych nauczycieli).
Pozostałe umiejętności, drogi czytelniku, zapewni praktyka.

Przykłady polskie, będące odpowiednikami form łacińskich, znajdują się w księdze pierwszej, która zawiera się na około 60 stronach.

---

⁶ Przedmiotem opisu jest polski materiał leksykalny poświadczony w następujących drukach:

I. *De Grammatica, Libri Dvo. Ex optimis authoribus ita collecti, ut compendiosa breuitas et accurata distinctio reddat omnia facilia, nunc denuo emendati*, Kraków 1532 [druk. Maciej Szarffenberg; nazwisko drukarza wymiono na końcu k. K_{4r}; na karcie tytułowej wiersz: *Ad lectorem*; wykład gramatyki poprzedzają: dedykacja i wiersz: *Ad eundem carmen paraeneticum*]; dostęp: <http://www.dbc.wroc.pl/dlibra/docmetadata?id=6988> (egz. Oss.XVI.0.916);

II. *De Grammatica, Libri duo. Quorum prior est de octo partibus orationis, posterior de syntaxi, figuris, et ratione carminum. Nunc demum diligenter ab autore recogniti, et supra omneis quae hacenus in publicum prodierunt, editiones, optimis regulis et exemplis locupletati. Adiecta est vocabulis expositio Polonica*, b. d. m. wyd. [bez przedmowy]; dostęp: <http://www.dbc.wroc.pl/dlibra/docmetadata?id=6716> (egz. Oss.XVI.0.795);

III. *De Grammatica, Libri duo* [...], tytuł jak w egz. II (niewielkie różnice w kroju czcionek), Kraków 1541, druk. Maciej Szarffenberg [bez przedmowy; w stosunku do egz. II zmieniona kolejność stron (29-36)⁶]; dostęp:

<http://www.dbc.wroc.pl/dlibra/docmetadata?id=7772> (egz. Oss.XVI.0.964);

IV. *De Grammatica, Libri duo* [...], tytuł jak w egz. II (różnice w kroju czcionek), Kraków 1548, druk. Maciej Szarffenberg [bez przedmowy; brakuje 8 stron (13-20)]; dostęp: <http://www.dbc.wroc.pl/dlibra/docmetadata?id=6913> (egz. Oss.XVI.0.731);

V. brak kart. tyt., Kraków 1558, druk. dziedzice Marka Szarffenberga; egz. uszkodzony, brakuje kart początkowych]; dostęp: <http://www.dbc.wroc.pl/dlibra/docmetadata?id=7034> (egz. Oss.XVI.0.499);

VI. brak kart. tyt., Królewiec 1564, druk. Jan Daubmann [egz. uszkodzony, brakuje kart początkowych, w zachowanym egzemplarzu w porównaniu do druków II, III, IV, V brakuje jednej karty (pomiędzy s. 12-13); w Katalogu Biblioteki Kórnickiej odnotowany pt. *Grammatica Grammatica latina cum polonica interpretatione verborum*; skan z mf 4925 (egz.Cim.O.289).

Grafia i ortografia

W wydaniach krakowskich tekst łaciński i przykłady polskie są drukowane drukiem pochyłym (kursywą), w przykładach polskich dla liter "w" i "k" użyto innej co do kroju i wielkości czcionki. W wydaniu Daubmanna exempla polskie drukowane są gotykiem i większą czcionką, tekst łaciński drukiem pochyłym. We wszystkich drukach brakuje konsekwencji (pomijam nazwę własną – *Rzym*) w użyciu wielkiej litery i małej. W zapisie przykładów polskich stosowane były ligatury.

Przykładowe różnice w pisowni przykładów polskich zostały przedstawione w tabeli. Uwzględniono w niej tylko najbardziej charakterystyczne cechy pisowni. Dotyczą one sposobów odróżniania w piśmie: 1) samogłoski nosowej przedniej od tylnej, 2) samogłoski [a] jasnego od [á] ściśnionego, 4) [i] od [y], 5) [l] od [ł], 6) [n] od [ń], 7) spółgłosek syczących od ciszących, 8) spółgłosek syczących od szumiących oraz 9) oznaczeń literowych przyjętych dla [j].

Tabela: Zestawienie przykładowe oznaczeń literowych głosek w różnych wydaniach gramatyki Hontera

Druk / Głoska	Egz. I (1532) ⁷	Egz. II (1541) i III(?)	Egz. IV (1548)	Egz. V (1558)	Egz. VI (1564)
[ę]	<i>genfz</i> 16; <i>zwierze</i> 20; <i>czefcz</i> , <i>semp</i> 21; <i>ymiaē</i> 27; <i>czenfz</i> 28; <i>rodze</i> 59	<i>ges</i> II/13, <i>gæs</i> III/13; <i>zwierze</i> II/18, III/18; <i>czefc</i> , <i>Sep</i> II/19, III/19; <i>imye</i> II/24, III/24; <i>cefc</i> II/25, <i>czefc</i> III/25; <i>rodze</i> II/56, III/56	<i>gęs</i> 21; <i>zwierzę</i> 26; <i>częfc</i> , <i>Sęp</i> 27; <i>imię</i> 32; <i>częfc</i> 33; <i>Rodzę</i> 64	<i>gęs</i> 19; <i>zwierzę</i> 24; <i>częśc</i> , <i>Sęp</i> 25; <i>imię</i> 30; <i>częśc</i> 31; <i>Rodzę</i> 62	<i>Gęs</i> 7; <i>zwierzę</i> 24; –; –; <i>imię</i> 16; <i>tzęśc</i> 17; <i>rodzę</i> 48
[o]	<i>niechczanczy</i> 12; <i>mandrofcz</i> 16; <i>fkapofcz</i> 17, <i>okragły</i> 29	<i>niechcacy</i> II/9, III/9; <i>madrofc</i> , <i>skapofc</i> II/14, III/14; <i>okragły</i> II/26, <i>Okragły</i> III/26	<i>Niehcacy</i> 9; <i>madrofc</i> , <i>skapofc</i> 22; <i>okragły</i> 34	<i>Niehcacy</i> 15; <i>madrosc</i> , <i>skaposc</i> 20; <i>okragły</i> 32	<i>Niehcący</i> 3; <i>Mądrość</i> , <i>fkapość</i> 8; <i>okragły</i> 18
[a]	<i>niewiaſta</i> 9; <i>Paniēka</i> , <i>koska</i> 15; <i>glowa</i> 20; <i>ſzocewica</i> 30, <i>kupà drew</i> 33	<i>niewiaſta</i> II/6, III/ 6; <i>panienka</i> , <i>koska</i> II/12, III/12; <i>gl'owa</i> II/18, <i>glowa</i> III/18; <i>ſoczewica</i> II/26, III/26; <i>kupa drew</i> II/34, III/30	<i>niewiâſtâ</i> 6; <i>pânienetzkâ</i> , <i>koskâ</i> 12; <i>gl'owa</i> 26; <i>ſotzewica</i> 34; <i>kupa drew</i> 38	–; <i>Panienka</i> , <i>kozka</i> 18; <i>gl'owa</i> 24; <i>Soczewicâ</i> 32; <i>Kupa drew</i> 36	–; <i>Pânienkâ</i> , <i>Koſkâ</i> 6; <i>glowâ</i> 12; <i>ſotzewicâ</i> 18; <i>kupâ drew</i> 21

⁷W wypadku druków I-V podaję nr skanu (numeracja stron w druku VI – W.D.-Z.).

[á]	<i>babka</i> 14, <i>gospodarz</i> 17	<i>babka</i> II/11, III/11; <i>gospodarz</i> II/14, III/14	<i>babkâ</i> 11; <i>gospodarz</i> 22	<i>babka</i> 17; <i>gospodarz</i> 20	<i>Babká</i> 5; <i>Gospodars</i> 8
[i]	<i>Czenky</i> 11; <i>Bliski</i> 12; <i>yglâ</i> 25; <i>ymia</i> 27	<i>cienki</i> II/18, <i>Cienki</i> III/8; <i>Bliski</i> II/10, III/10; –; <i>imye</i> II/24, III/24	<i>Cienki</i> 8; <i>Bliski</i> 10; –; <i>imię</i> 32	<i>Cienki</i> 14; <i>Bliski</i> 16; –; <i>imię</i> 30	<i>cyenki</i> 2; <i>BliŃki</i> 4; –; <i>imię</i> 16
[y]	<i>rowny</i> 11; <i>zywnofcz</i> 18; <i>bogofidlnofcz</i> 27; <i>wyrywam</i> 60	<i>rowny</i> II/8, III/8; <i>zywnofc</i> II/15, III/15; <i>bogofidlin</i> II/24, III/24; <i>wyrywam</i> II/ 57, III/57	<i>rowny</i> 8; <i>zywnofc</i> 23; <i>bogofiti</i> 32 <i>wyrywam</i> 65	<i>rowny</i> 14; <i>żywność</i> 21; <i>bogofydli</i> 30; <i>wyrywam</i> 63	<i>rowny</i> 2; <i>ziwność</i> 9; <i>bogofyd</i> 126; <i>wyrywam</i> 49
[j]	<i>renkoym</i> 21, <i>yadt</i> 22; <i>gnoy</i> 32; <i>lieye</i> 58; <i>kraie</i> 60	<i>rekoim</i> II/19, <i>rekoym</i> III/19; <i>iad</i> II/20, <i>iadt</i> III/20; <i>gnoy</i> II/33, III/29; <i>Liege</i> II/55, III/55; <i>kraie</i> II/57, III/57	<i>rękoim</i> 27; <i>iad</i> 28; <i>gnoy</i> 37; <i>Leię</i> 63; <i>kraię</i> IV/65,	<i>rękoymia</i> 25; <i>iad</i> 26; , <i>gnuy</i> 35; <i>leię</i> V/61; <i>Kraię</i> V/63,	–; –; <i>gnoj</i> 21; <i>leię</i> 47; <i>kraię</i> VI/48
[l]	<i>lyeki</i> 11; <i>posledny</i> 13; <i>pokolenie</i> 27; <i>lyze</i> 59	<i>lekki</i> II/8, III/8; <i>posledni</i> II/10, <i>posledni</i> (?) III/10; <i>pokolenie</i> II/25, III/25; <i>lize</i> II/56, III/56	<i>lekki</i> 8; <i>posledni</i> 10; <i>pokole.</i> 33; <i>lizę</i> 64	<i>lekki</i> 14; <i>posledni</i> 16; <i>pokolenie</i> 31; <i>lizę</i> 62	<i>lekki</i> 2; <i>Posledny</i> 4; <i>pokolenie</i> 16; <i>lizę</i> 48
[ł]	<i>Lub</i> I/19, <i>galanff</i> ; <i>glowa</i> 20; <i>czolo</i> 30; <i>plyne</i> 61	<i>Lub</i> II/17, III/17; <i>głowa</i> II/18, <i>glowa</i> III/18; <i>gal'az</i> , <i>czoł'o</i> II/26, <i>galaz</i> , <i>czolo</i> III/26; <i>plynie</i> II/58, III/58	<i>łub</i> 25, <i>głowa</i> 26; <i>gal'as</i> , <i>czoł'o</i> 34; <i>plyně</i> 66	<i>łubek</i> 23; <i>głowa</i> 24; <i>gal'aż</i> , <i>czoł'o</i> 32; <i>plyně</i> 64	<i>Lub</i> 11; <i>glowá</i> 12; <i>gálaz</i> , <i>czoł'o</i> 18; <i>plyně</i> 50
[n]	<i>gnoy</i> 32; <i>zbanek</i> 15	<i>gnoy</i> II/33, III/29; <i>zbanek</i> II/12, III/12	–	<i>gnuy</i> 35, <i>dzbanek</i> 18	<i>gnoj</i> 21; <i>zbanuŃek</i> VI/6
[ń]	<i>Boyazn</i> , <i>flon</i> , <i>pien</i> 20; <i>gnida</i> 30; <i>bronie</i> 62	<i>Boiazn</i> , <i>Słon</i> , <i>Pieñ</i> II/18, <i>Boiazn</i> , <i>Słon</i> , <i>pien</i> III/18; <i>gnida</i> II/26, III/26; <i>bronie</i> II/59, III/59;	<i>Boiazn</i> , <i>Słon</i> , <i>pien</i> 26; <i>gnida</i> 34; <i>bronie</i> 67	<i>boiazn</i> , <i>Słon</i> , <i>pien</i> 24; <i>gnida</i> 32; <i>bronie</i> 65,	<i>boiázn</i> , <i>Słoń</i> , <i>pień</i> 12; <i>gnidá</i> 18; <i>bronie</i> 51

[c]	<i>mocny, mocnofcz 16; Stoliecz 27</i>	<i>mocny, mocnofc II/14, III/14; ftolec II/24, III/24</i>	<i>mocny, mocnofc 22; Stolec IV/32</i>	<i>mocny, mocność 20; ftolec V/30</i>	<i>mocny VI/8 mocność VI/8 ftolec VI/16,</i>
[ć]	<i>czienki 11; czialo 27; kofcz 29, vcziekam 59</i>	<i>cienki II/8, Cienki III/8, cial'o II/24, cialo III/24; kofc II/26, III/26; vciekam II/56, uciekam III/56</i>	<i>Cienki 8; cial'o 32; kofc 34; vciekam 64</i>	<i>Cienki 14; cialo 30 ; kosć 32; Vciekam 62</i>	<i>cyenki 2; ćiało 16; kość 18; vciekam 48</i>
[č]	<i>defzcz 17; fzocewica 30; biczuie 60</i>	<i>deffcz II/14, III/14; foczewica II/26, III/26, biczuie II/57, III/57</i>	<i>deffčz 22; fotzewica 34; bitzuię 65,</i>	<i>deffčż 20; Soczewicá 32; biczuię 63</i>	<i>deßtž 8; fotzewicá 18; bitzuię 49</i>
[j]	<i>renkoym 21, yadt 22; gnoy 32; lieye 58; kraie 60</i>	<i>rekoim II/19, rekoym III/19; iad II/20, iadt III/20; gnoy II/33, III/29; Liege II/55, III/55; kraie II/57, III/57</i>	<i>rękoim 27; iad 28; gnoy 37; Leię 63; kraię IV/65,</i>	<i>rękoymia 25; iad 26; , gnuy 35; leię V/61; Kraię V/63,</i>	<i>–; –; gnoj 21; leię 47; kraię VI/48 ---</i>

Porównanie zapisów przykładów polskich w różnych wydaniach dzieła Hontera unaocznia podstawowe problemy ortograficzne, z którymi borykali się wydawcy druków w języku polskim. W kolejnych wydaniach widać, jak się pisownia polska normalizuje, a litery stabilizują się w swoich funkcjach. Najbardziej archaiczna i niestabilizowana jest grafia zapisów w druku z 1532 r. Charakteryzuje się ona:

- 1) użyciem dwuznaków i trójznaków:
  - *an* (obok *a*) na oznaczenie [ɔ];
  - *en* (obok *e*, *æ*) na oznaczenie [ɛ] (ten sam wyraz może być różnie zapisany, por.: *rekoym //renkoym*);
  - *li/ly* (obok *l*) na oznaczenie [l] przed samogłoską [e];
  - *cz* na oznaczenie [ć] przed samogłoską;
  - *ysz* na oznaczenie [ś] w wygłosie (*oyfz* [= oś] I/21);
- 2) nieodróżnianiem [a] jasnego od [á] ścięśnionego (raz użyto kreski nad *a*. por.: *kupà drew*);
- 3) nieodróżnianiem [n] od [ń] w wygłosie i przed spógłoską;
- 4) zapisem fonetycznym wyrazów: *flotki* I/16, *galanff* I/30⁸;
- 5) stosowaniem łacińskich znaków abrewiacyjnych – *ě* i *ǎ*: *paniěka – virgűcula* I/15, *mădry – prudens* I/11.

⁸ Pojedyncze przykłady pisowni fonetycznej trafiają się też w drukach późniejszych, por.: *koska – capella* I/15, II/12, III/12, IV/12, VI/6, *kozka* V/18.

Nowoczesnością rozwiązań typograficznych przeciwstawiają się wydaniu z 1532 r. druki II i III. W wydaniu z 1541 stosuje się dwie litery (nie ma dwuznaków) na odróżnienie samogłosek nosowych: *e* [e] (w druku III wyjątkowo: *æ*) i *a*[ɔ], odchodzi się od zapisów z *li* na oznaczenie [l], [ɫ] oznacza się literą *l'*, pojawia się falista kreska nad *n* (w wyrazie *pień*). Wyjątkowo w druku II i III użyto *g* na oznaczenie [j].

Pisownia druku IV z 1548 r. jest już w miarę ustalona i ustabilizowana w zakresie: odróżniania [a] jasnego od [á] ścieśnionego, [l] od [ɫ] oraz samogłoski nosowej [e] od ustnej [e]. Głoska [ɔ] jest oznaczana literą α^9 . Trafiają się pojedyncze przykłady użycia kreski lub kropki na oznaczenie miękkości spółgłoski (*vćiekam* V/64, *cial'o* V/17) oraz diakrytu nad *z* (*loże* IV/26). Pod względem typograficznym wyróżnia ten druk kształtem znaku diakrytycznego nad [a] jasnym, zasadniczo jest nim daszek (^), ale trafiają się: kropka (*kwiátek* IV/11) lub kreska (*Stáry* IV/10).

W druku wydanym w 1558 r. nie odróżnia się też [a] jasnego od [á] ścieśnionego (przykłady *twárdy* V/21 i *Soczżewicá* V/32 należą do wyjątkowych); nad *z* (też *cz*) pojawia się znak diakrytyczny w rodzaju przecinka (kropki), stosuje się też skróty abrewiacyjne *ā* (*Strzelā* [= strzelam] V/62, tego typu skrót występuje też w druku VI: *uśmierzā* VI/52 [= uśmierzam]), *ē* (*mł'odziēczyk* [= młodzięńczyk] V/17), samogłoski nosowe oznaczane są literami: *ę* i *α*.

W druku Daubmanna obserwuje się większą różnorodność diakrytów: dwie kropki nad *s* (*fkapość* VI/8), kreska nad literą *a* w większości wypadków jest skierowana w lewo, ale trafia się też skierowana w prawo (*Lifowáty* VI/7), nad *a* pojawia się kreska pozioma (*prziciprāwiam* VI/50); [ř] jest zapisywane trojako: *jakorz*, *rs* i *r'* (*brétzká* VI/16). Po czasowniku zaimek poświadczony jest w postaci beznosówkowej, zgodnej z normą oficyn krakowskich (*strzegę fye* VI/46), lub w postaci z nosówką: *zakładam fię*, *wefelę fię* (VI/52).

We wszystkich drukach brak odróżnienia samogłosek jasnych [e], [o] od ścieśnionych [é],[ó], dwukrotnie [ó] w druku z 1558 r. zostało zapisane jako *u*, por. *skura*, *gnuy* (s. 24, 35). W drukach krakowskich zaimek *się* po czasowniku występuje wyłącznie w formie beznosówkowej (*wefelę fię* IV/68). W kolejnych wydaniach obserwuje się też zmianę kroju czcionki dla grafemu {z}: w drukach I, II, III, IV jest to *z*, w drukach V – *z*, VI – *z*.

Fonetyka

Porównanie zapisów tych samych przykładów w różnych drukach daje wyobrażenie o zmianach w systemie fonetycznym polszczyzny i stabilizowaniu się postaci fonetycznej nazw. W przykładach występują oboczności¹⁰:

1. w zakresie samogłosek:

i+r : *e+r*, tylko w druku z 1532 r. (*podpiram* I/61, *pirwszy* I/13, *uśmirzam* I/63, obok *śmierć* I/33), w pozostałych zawsze *-er*;

⁹ Wykorzystano zapewne czcionkę, którą drukarz posiadał w swoich zasobach typograficznych. Czcionkę podobną (*α*), o wartości wymawianiowej zbliżonej do [a], proponował np. na oznaczenie samogłosek nosowych Zaborowski (por. Decyk-Zięba 2014, s. 106; www.gramatyki.uw.edu.pl).

¹⁰ W tej części artykułu i w następnych pisownię przykładów modernizuję.

e : *a*, jeden przykład: *umietam* I/60,III/ 57, VI/49, w pozostałych drukach z. *a* (II/57, IV/65, V/63);

o : *a*, jeden przykład: *zawiosa*¹¹ I/21, w pozostałych drukach z *-a-* (II/19, IV/27, III/19, V/25);

ę : *q*, jeden przykład: *zwyczęzam*¹² I/58, II/55, III/55, V/61, w pozostałych drukach z *-q-* (IV/63, VI/47);

ę : *u*, poświadczona w parze wyrazów współrzdennych: *smętek*, *smętny* I/16, II/13, III/13, IV/21, VI/7, w druku z 1558 r. *smutek* i *smutny*¹³V/19;

e : *ę*, jeden przykład: *s(z)czesny*¹⁴ I/11, II/8, III/8, IV/8, VI/2, w druku z 1558 r. *szczęsny* (V/14).

2. w zakresie spółgłosek:

še- : *se-*, jeden przykład, *sierduszko* I/14, II/11, III/11, IV/11, w pozostałych drukach: *serdeczko* V/17 i *serduszko* VI/5, we wszystkich wyłącznie *serce* I/21, II/19, III/19, IV/27, V/25.

Poświadczone są też zmiany zachodzące w grupach spółgłoskowych (będące wynikiem asymilacji, dysymilacji i uproszczeń):

-dč- > *-tš-*: *doświatszam* I/62 (w pozostałych drukach wyraz nienotowany);

-ž'sk- > *-ck-*: *ludzski* I/17: *ludzki* II/14, IV/22, V/20, VI/8 : *ludski* III/14;

-šć- > *jsc-* > *-js-*: *miejski* I/16, VI/7 : *miejski* II/13, IV/21 : *mie[j]ski* III/12 : *miescki* V/19¹⁵;

-žš- > *-š-*: *wyszzy* I/13, II/10, III/10 : *wyższy* IV/10, V/16, VI/4;

*skř-*¹⁶ > *zgr̥-*: *zkrzytam* I/57, IV/62 : *skrzytam* II/54, III/54 : *zgrzytam* V/60, VI/46;

*zb-*¹⁷ > *žb-*: *zbanek* I/15, II/12, III/12, IV/12 : *zbanuszek* VI/6 : *dzbanek* V/18;

žž- > *žž-*: *ždżowy* I/17 : *dżdżowy* II/14, III/14, IV/22, V/20, VI/8.

Fleksja

Imienne części mowy są podawane w mianowniku liczby pojedynczej; wahania w zakresie liczby dotyczą dwóch wyrazów: odpowiedników łac. *puls* i *apes*, które w jednych drukach występują w liczbie mnogiej (*krupy* I/28, VI/17; *pczoły* II/27, III/27, IV/35), w innych w liczbie pojedynczej (*krupa* II/25, III/25, IV/33, V/31; *pczoła*¹⁸ I/31, VI/19). W wypadku czasowników podawana jest forma 1. os. liczby pojedynczej czasu teraźniejszego (wyjątkowo 3. os. – *strzeże sie* I/57, II/54 : *strzegę sie* IV/62, V/60, VI/46)¹⁹. Końcówkami obocznymi: *-am* i *-ę* charakteryzują się dwa czasowniki: *łączam* – *necto* I/60, III/57 : *łączę* IV/65, V/63, VI/50 (w druku II/57 –

¹¹ W tej postaci wyraz notowany w słowniku Murneliusza (1528) i w gramatyce Henrichmana (1537) (Łopaciński 1897, s. 81, 60). Etymologicznie uzasadnione "a", prsl. *zavěšb, *zavěša (por. Boryś 2005, s. 731).

¹² Por. *ciężyc*.

¹³ Formy z *-u-* z czeskiego (por. Boryś 2005, s. 564).

¹⁴ W drukach I, II i III możliwa lekcja: *s(z)czesny* (por. *Ortografia*).

¹⁵ Zapisy prezentowane są od najstarszych do najmłodszych, najwcześniej notowana forma nie zawsze jest najstarszą.

¹⁶ Prsl. *skrbžitati (por. Boryś 2005, s. 739).

¹⁷ Prsl. *čbbaňkь (por. Boryś 2005, s. 137).

¹⁸ W druku V/33 *pczoła* jest zestawiana z łac. *apis* (lp.).

¹⁹ Prsl. *stergti, *stergo (por. Boryś 2005, s. 583).

?łączne); *tkam* – *texo* I/59, II/56, III/56, IV/64 : *tkę* V/62, VI/48²⁰. Zmiany te skutkują zmianą przynależności koniugacyjnej czasowników, odpowiednio z koniugacji *-am*, *-asz* do *-ę*, *-esz*.

Słowotwórstwo

Wyrazów, które różnią się postacią morfologiczną jest kilka. Dają się zauważyć różnice pomiędzy formami nazw w wydaniach starszych i w młodszych. Dotyczy to wyrazów: *łani* (IV/25) wobec *łania* (VI/11), *umysł* (I/28, II/25, III/25, IV/33) wobec *mysł* (V/31, VI/17) i *rękojm* (I/21, II/19, III/19, IV/27) wobec *rękojmia* (V/25). Uwagę zwracają też formacje deminutywne, które były tworzone od tych samych podstaw, ale za pomocą różnych sufiksów: *panienka* – *virguncula* (I/15, II/12, III/12, V/18, VI/6) wobec *panieneczka* (IV/12) czy *s(i)erduszko* – *pectusculum*²¹ (I/14, II/11, III/11, IV/11, VI/15) wobec *serdeczko* (V/17)²².

Zestawianie wyrazów podstawowych z pochodnymi, typu *wiatr* – *wiatrek*, *mądry* – *mądrość*, *dobry* – *dobroć*, *przyjaciół* – *przyjaciółstwo* czy *gęś* – *gęsi*, *chłop* – *chłopski*, *pole* – *polny* miało istotne znaczenie dla kształtowania się wiedzy o języku polskim: ukazywało relacje pomiędzy wyrazem motywującym a motywowanym, odsłaniało mechanizmy słowotwórcze języka polskiego.

Leksyka

Najwięcej jednostek leksykalnych zostało wymienionych w pierwszym wydaniu gramatyki. Jest ich 305. Materiał polski jest szczupły, jeśli porówna się go z 3031 wyrazami odnotowanymi w podręczniku Jana Ursinusa (Wiśniewska 1998, s. 55). Wart jest jednak opublikowania z następujących powodów: dokumentuje rolę pomocniczą języka polskiego w nauczaniu łaciny w I połowie XVI wieku, może przyczynić się do lepszego poznania polszczyzny tego okresu. Niżej podane zestawienie zawiera wyrazy, połączenia wyrazowe i zwroty wraz z ich łacińskimi odpowiednikami, notowane w druku I. Wyrazy polskie ułożono alfabetycznie, wyrazy pospolite pisane są od małej litery, rozwiązano skróty, uzupełnienia wzięto w nawias, kolejność poprzesławianych liter zamieniono. Nawias klamrowy {} oznacza, że wyraz został odnotowany tylko w druku z 1532 r.

Wyrazy polskie w gramatyce z 1532:

1. <i>babka</i> – <i>anícula</i> 14	7. <i>bogostylność</i> – <i>pietas</i> 27 (= bogobojność, pobożność)
2. <i>biczuję</i> – <i>cædo</i> 60	8. <i>bojaźń</i> – <i>timor</i> 20
3. <i>bierzę</i> – <i>carpo</i> 59	9. { <i>bractwo</i> } – <i>tribus</i> 25
4. <i>bliski</i> – <i>propinquus</i> 12	10. <i>bronie</i> – <i>tuor</i> 62
5. <i>bliży</i> – <i>propior</i> , <i>prope</i> 13	11. <i>brzuch</i> – <i>aluus</i> 19
6. <i>bloto</i> – <i>coenum</i> 33	

²⁰ Prsl.*lǫčiti, *lǫčq (koniugacja *-jo/-i-*), *tǫkti, *tǫkq (koniugacja *-o/-e-*).

²¹ W słowniku łacińko-polskim Knapiusza: *pectusculum* = *piersi*, *corculum* = *serduszko* (Knapski, 1644, s. 559, 182).

²² Obie formy: *serduszko* i *serdeczko* wśród deminutywów wymienia Piotr Statorius-Stojeński w gramatyce z r. 1568. Por. <http://www.dbc.wroc.pl/dlibra/docmetaddata?id=5446&from=publication>, skan 86. *Serduszko* jest poświadczony w Jana Ursinusa *Methodicae grammaticae libri quatuor* (Wiśniewska 1998, s. 62).

12. *chleb* – *panis* 21, 27
13. *chłop* – *rusticus* 16
14. *chłopski* – *rusticanus* 16
15. *chrapieć* – *sterno* 59
16. *chutki* – *agilis* 11
17. *chwalebny* – *inclitus, inclitiffimus* 12
18. *chwała* – *laus* 20, 28
19. *chwytam* – *rapio* 59
20. *ciagnę* – *traho* 58
21. *ciało* – *corpus* 14, 27
22. *ciemnica* – *carcer* 27
23. *cienki* – *tener* 11
24. *ciężki* – 1. *gravis* 10, 2. *pondus, ponderosus* 17
25. *cnota* – *virtus* 20
26. {*czapka*} – *pileus* 23
27. *czas* – *tempus* 20
28. *częstka* – *particula* 14
29. *część* – *pars* 21, 28
30. *czoło* – *frons, frontis* 30
31. *czujny* – *sensibilis* 18
32. *czynię* – *facio* 59
33. *dachowka* – *imbrex* 19
34. *daleki* – *longinquus* 12
35. *darń* – *cespes* 27
36. *deszcz* – 1. *imber* 21, 2. *pluvia* 17
37. *dobroć* – *probitas* 17
38. *dobry* – *probus* 17
39. {*doświatszam*} – *comperior* 62
40. *drapię* – *scabo* 59
41. *drewniany* – *ligneus* 17
42. *drewno* – *lignum* 17
43. *droga* – *iter* 21
44. *drzewo* – *arbor* 21
45. *dzień* – *dies* 19
46. *dziura* – *foramen* 18
47. *gałąź* – *frons frondis* 30
48. *gęsi* – *anferius* 16
49. *gęś* – *anfer* 16
50. *głowa* – *caput* 20, 28
51. *główka* – *capitulum* 14
52. *gnida* – *lens, lendis* 30
53. *gnój* – *fimus* 32
54. *gospodarny* – *hospitalis* 17
55. *gospodarz* – *hospes* 17
56. {*górką*} – *monticulus* 14
57. *grzebień (albo szczotka)* – *pecten* 21
58. *jabłko* – *pomum* 19
59. {*igła*} – *acus* 25
60. *imię* – *nomen* I/27
61. *jad* – *virus* 22
62. {*jarmark*} – *nundinum* 23
63. {*k stołu siedzę*} – *discumbo* 59
64. *kamienisty* – *saxosus* 17
65. *kamień* – 1. *saxum* 17; 2. *lapis* 21
66. *karzę* – *arguo* 59
67. *kądzil* – *colus* 19
68. *kiernos* – *verres* 21
69. *kolano* – *genu* 20
70. *kołę* – *pungo* 60
71. {*koniec*} – *eventus* 22
72. {*koń*} – *equus* 9
73. *kopam* – *fodio* 59
74. {*koryto*} – *linter* 21
75. *kość* – *os, ossis* 29
76. *kóska* – *capella* 15
77. *kraj* – *margo* 19
78. *kraję* – *scindo* 60
79. *kraty* – *cancelli* 33;
80. *krupy* – *puls* 28
81. *krzemień* – *silex* 19
82. *księgi* – *codex* 21
83. *kubek* – *calix* 19
84. *kupa drew* – *strues* 33
85. *kwiat* – *flos* 20
86. *kwiatek* – *flosculus* 14
87. *las* – *sylva* 15
88. *leki* – *facilis* 11(= lekki)
89. *leinczuszek* – *catella* 15 (= łańcuszek)
90. *leję* – *fundo* 58
91. *leśny* – *sylvanus* 15
92. {*leżę*} – *cubo* I/57
93. *lichwa* – *fœnus* 29
94. *lisi* – *rufus* 16
95. *lisowaty* – *rufinus* 16
96. *liszka* – *vulpes* 20
97. *liżę* – *lambo* 59
98. *lud* – *populus* 17
99. *lud pospolity* – *plebs* 27
100. *ludzski* – *popularis* 17
101. *łączam* – *necto* 60
102. *łoże* – *cubile* 19
103. *lub* – *cortex* 19
104. *luk* – 1. *arcus* 20, {2.} *porrum* 23
105. *maluję* – *pingo* I/58
106. *mądrość* – *prudencia* I/16
107. *mądry* – 1. *prudens* 11, 16; 2. *sagax* 18
108. *mąka* – *ador* 21
109. *mąż* – *vir* I/9
110. *męczenik* – *martyr* I/27

111. *miasto* – *urbs* 16, 9
 112. *miejski* – *urbanus* 16
 113. *miły* – *amabilis* 18
 114. *mleko* – *lac* 20, 27
 115. *młody* – *iunior* 12
 116. *młodzieńczyk* – *adolescentulus* 14
 117. *mocność* – *fortitudo* 9, 16
 118. *mocny* – *fortis* 9, 11, 16
 119. *morze* – 1. *mare* 27, {2.} *aequor* 21, {3.} *pontus* 1/32
 120. *mowa* – *sermo* 19, 27
 121. *mówić poczynam* – *ordidior, orsus* 62
 122. *Murzyn* – *Aethiops* 19
 123. *nakowalnia* – *incus incudis* 29 (= kowadło)
 124. *nasienie* – 1. *semen* 20; 2. *seges* 21
 125. *natykam* – *fartio* 61
 126. *nauka* – *dogma* 19, 27
 127. *nerka* – *ren* 21
 128. *niebieski* – *caelestis* 17
 129. *niebo* – *caelum* 17
 130. *niechący* – *invitus, invitiffimus* 12
 131. *niedawny* – *nuperus, nuperrimus* 12
 132. *niewiasta* – *mulier* 9
 133. *niszy* – *inferior, infra* 13
 134. *nożyce* – *forceps* 19
 135. *obyczaj* – *mos* 27
 136. *oczko* – *ocellus* 15
 137. *oddawanie* – *talio* 21
 138. *odmieniam* – *cambio* 61
 139. *okrągły* – *teres* 29
 140. {*opalka*} – *vannus* 22
 141. *orzę* – *colo* 58
 142. *osielek* – *asellus* 15
 143. *ostateczny* – *extra* 13
 144. {*ostrość*} – *acies* 26
 145. *ostry* – *acer* 10
 146. {*oś*} – *axis* 21
 147. {*otręby*} – *furfur* 21
 148. *panienka* – *virguncula* 15
 149. *pszczółka* – *apes* 31
 150. *pęta* – *compes* 21
 151. *pfunt* – *assis* 21
 152. *pień* – *stipes* 20
 153. *pirwszy* – *pridem* 13
 154. *pismo* – *scriptura* 18
 155. *piszę* – *scribo* 58
 156. *plotki* – *tricae* 34
 157. *placę* – *solvo* 59
 158. *plaszczyk* – *palliolum* 15
 159. {*plot*} – *seps* 22
 160. *plynę* – *fluo* 61
 161. *pobudzam* – *laccio* 59
 162. *początek* – *origo* 20
 163. *podpiram* – *fulcio* 61
 164. *pokolenie* – *stirps* 27
 165. *pokorny* – *humilis* 11
 166. *pokój* – *pax* 28
 167. *pole* – *campus* 17
 168. *polny* – *campester* 17
 169. *południe* – *meridies* 21
 170. *pośledny/pośledni* – 1. *post* 13, 2. *ultra* 1/13
 171. *powietrze* – *aether* 20
 172. *pożyteczny* – *fructuosus* 17
 173. *pożytek* – *fructus* 17
 174. *prawdziwy* – *verax* 18
 175. *prędko* – *præpes* 29
 176. *przedni* – *ante* 12
 177. *przenagabanie* – *obstaculum* 18
 178. *przy[j]aciół* – *amicus* 16
 179. *przy[j]aciółstwo* – *amicitia* 16
 180. *przybieram* – *como* 60
 181. *przychylenie* – *ornamentum* 18
 182. *przykrycie* – *teges* 21
 183. *przyprawiam* – *struo* 61
 184. *ptaszek* – *avicula* 14
 185. *ptasznik* – *auceps, aucupis* 30
 186. *puchlina* – *tuber* 20
 187. *pycha* – *superbia* 16
 188. *pyszny* – *superbus* 16
 189. *rękojm* – 1. *præs* 21; *vadis* 21
 190. {*rodzaj*} – *progenies* 26
 191. *rodzę* – *pario* 59
 192. {*ropa*} – *pus* 33
 193. {*rosta*} – *glisco* 63
 194. {*rozkosz*} – *delicium* 23
 195. *rozek* – *corniculum* 14
 196. *równy* – *similis* 11
 197. *ryba* – *pisis* 21
 198. *rybka* – *pisciculus* 14
 199. *ryję* – *scalpo* 63
 200. {*rząd*} – *regimen* 18
 201. *rzecz* – *res* 9
 202. *Rzym* – *Roma* 9
 203. *serce* – *cor* 21
 204. *sęp* – *vultur* 21, 27
 205. *sieję* – *sero* 59
 206. *sierduszko* – *pectusculum* 14
 207. *skąpość* – *tenacitas* 17
 208. *skąpy* – *tenax* 17
 209. *skóra* – *cutis* 20

210. {słodkość} – *dulcedo* 16
 211. słoniowa kość – *ebur* 29
 212. słoń – *ebur* 20
 213. {słotki} – *dulcis* 16
 214. słowo – *dictio* 20
 215. smalec – *adeps* 19
 216. smętek – *tristitia* 16
 217. smętny – *tristis* 16
 218. soczewica – *lens, lentis* 30
 219. sól – *sal* 27
 220. {spadam sie} – *fatisco* 63
 221. spiżarnia – *pænus* 29
 222. sprawiedliwy – *iusus* 9, 11
 223. {stajna} – *iugerum iugeri* 31 (= staja/stajanie)
 224. starość – *aetas* 20
 225. stary – *senior* 12
 226. {stępuję} – *divertor* 62
 227. stolec – *sedes* 27
 228. strzeżę sie – *caueo* 57
 229. strzęsam – *quatio* 59
 230. synogarlica – *turtur* 31
 231. szafran – *crocum* 33
 232. szczepię – *findo* 60
 233. szczesny – *felix* 11
 234. szczotka (grzebień albo szczotka) – *pecten* 21
 235. szczupły – *gracilis* 11
 236. szyjka – *cervix, cervicula* 14
 237. śledź – *halec, halecis* 28
 238. śledziona – *splen* 21
 239. śliwa – *prunum* 19
 240. śmieci – *quisquiliae* 33
 241. śmierć – 1. *fatum* 17; {2.} *lætum* 33
 242. śmiertelny – *fatalis* 17
 243. {śpiewanie} – *melos* 1/33
 244. światło – *lux* 21
 245. {tępy} – *hebes* 29
 246. tkam – *texo* 59
 247. thukę – *tundo* 60
 248. trup – *cadaver* 20
 249. twardy – *tenax* 18
 250. uciekam – *fugio* 59
 251. umietam – *verro* 60
 252. umysł – *mens* 28
 253. usiłuję – *nitor* 62
 254. usta – *os, oris* 29
 255. ustawiam – *sancio* 61
 256. uśmirzam – *compesco* 63
 257. warzę – *coquo* 59
 258. wasa – *vas, vasis* 1/21
 259. wątroba – *epar* 20
 260. wąż – *serpens* 19
 261. wesele – *leticia* 16
 262. wesełę sie – *aveo* 1/63
 263. wesoły – *letus* 16
 264. wiatr – *ventus* 20
 265. wiatrek – *ventulus* 15
 266. widzę – *tueor* 1/62
 267. wieczór – *vesper* 21
 268. wielki – *magnus* 16
 269. wielkość – *magnitudo* 16
 270. wilczki – *lupinus* 16
 271. wilk – *lupus* 16
 272. wewnątrzny – *intra* 13
 273. woda – *aqua* 9
 274. wydawam – *promo* 60
 275. wyrrywam – *vello* 60
 276. wysoki – *altus* 10
 277. wyższy – *superior, supra* 13
 278. wzdycham – *gemo* 59
 279. z onej strony – *citra* 1/13
 280. zakładam sie – *paciscor* 62
 281. zameczek – *castellum* 15
 282. zasłużony – *meritus, meritiffimus* 12
 283. zawiosa – *cardo* 21
 284. zbanek – *urceolus* 15
 285. zbawienie – *salus* 27
 286. zdradny – *fallax* 18
 287. zginam – *flecto* 59
 288. ziele – *herba* 17
 289. zielisty – *herbosus* 17
 290. ziemia – *terra* 19
 291. zima – *hyems* 27
 292. zkrzytam – *crepo* 57
 293. znak – *signum* 20
 294. zowie – *cieo, civi, citum* 57
 295. zwierzę – *animal* 1/20
 296. zwyciężam – *vinco* 58
 297. zwykłem – *soleo, folitus fum* 62 (= mieć zwyczaj)
 298. {zysk} – *quaestus* 25
 299. żalność – *dolor* 27
 300. żdżowy [!] – *pluvialis* 17
 301. żołnierski – *militaris* 17
 302. żołnierz – *miles* 17
 303. życzę – *faveo* 57
 304. żywica – *gumi* 19
 305. żywność – *alimentum* 18

Odpowiednikami exemplów łacińskich są polskie nazwy jednowyrazowe, wyrażenia oraz zwroty. Tych ostatnich jest 6: *k stołu siedzę, kupa drew, lud pospolity, mowić poczynam, z onej strony, słoniowa kość*. Stosując dzisiejszy podział wyrazów na części mowy, jednowyrazowe odpowiedniki wyrazów łacińskich można podzielić na:

reczowniki – 180

przymiotniki – 58²³

przysłówki – 3

czasowniki – 57

liczebniki – 1.

Ich dobór był podporządkowany wykładowi gramatyki łacińskiej. Trzykrotnie odnotowane zostały – jako odpowiedniki tego samego słowa – wyrazy: *mocny* i *sprawiedliwy*, dwukrotnie zaś: *chleb, chwala, ciało, głowa, miasto, mleko, mowa, nasienie, nauka* i *sep*. Jeden wyraz polski może być odpowiednikiem 2 wyrazów łacińskich (por. *ciężki, deszcz, kamień, łuk, pośledni, pośledny, rękojm, śmierć*), wyjątkowo – jak w wypadku *morze* – 3. W jednym wypadku przytoczono dwa polskie słowa, będące odpowiednikami wyrazu łacińskiego (*pecten, grzebień albo szczotka*). Zdarza się też, że w kolejnych wydaniach jedno słowo polskie bywa zamienione innym. Wykaz takich wyrazów jest podany poniżej w tabeli:

Łac. \ Druk	I	II; III	IV	V	VI
cervicula	szyjka 4	szy[j]ka 12; 12	krzczyca 12	szyjka 18	krzczyca 5
fallax	zdradny 18	zdradny 15; 15	zdradny 23	zdradny 21	dowcipny 9
lignum	drewno 17	drzewo 14; 14	drzewo 22	-	drzewo 9
lignus	drewniany 17	drzewiany 14; 14	drzewiany 22	drzewiany 20	drzewiany 9
miles	żołnierz 17	rycerz 14; 14	rycerz 22	rycerz 20	rycerz 8
militaris	żołnierski 17	rycerski 14; 14	rycerski 22	-	rycerski 8
palliolum ²⁴	plaszczyk 15	plaszczyk 12; 12	plaszczyk 12	plaszczyk 18	placzyk ²⁵ 6
pomum	jabłko 19	jabłko 17; 17	jabłko 25	jabłoń 23	jabłoń 11
quatio	strzęsam 59	strzeżam 56; 56	strzesam 64	strzela[m] 62	strzełam 48
sagax	mądry 18	mądry 15; 15	mądry 23	mądry 21	uradny 9
sterno	chrapię 59	chrapię 56; 56	chrapię 64	ściełę 61	ściełę 48
tenax	twardy 18	twardy 15; 15	skąpy 23	twardy 21	twardy 9

²³ Do tej grupy zostały wliczone imiesłowy przymiotnikowe: *niechęący* i *zasłużony*.

²⁴ W słowniku G. Knapusza: *palliolum* = *plaszczyk* (Knapusz 1644, s. 545).

²⁵ Uważny czytelnik gramatyki Hontera dopisał nad wyrazem "sz".

Do wyrazów poświadczonych tylko w druku I należą (27): *bractwo, czapka, doświatszam, górka, igła, jarmark, k stołu siedzę, koniec, koń, leżę, opałka, ostrość, otręby, oś, płot, rodzaj, ropa, roskosz, rostę, rząd, słoiki, spadam, stajna, stępuję, śpiewanie, tępy, zysk*. W drukach II-VI nie zostały podane polskie odpowiedniki łacińskich wyrazów: *porrum, aequor, pontus* i *loetum*.

Wyrazy polskie nienotowane w druku z 1532 r.:

Łac. \ Druk	II/III	IV	V	VI ²⁶
corpusculum	-	-	-	ciałeczko 5
dama	-	łani 25	-	łania 11
dcemon	-	-	diabeł 30	diabeł 16
iuuenis	-	-	-	młodzieniec 19
latrunculus	-	-	-	łotrzyk 6
libertas	-	-	-	wolność 8
limax	-	ślimak 25	-	-
matercula	-	-	-	matus(z)ka 5 ²⁷
nectar	-	-	brzezka 30	brzezka 16
paupertas	ubóstwo 14; 14	ubóstwo 64	ubóstwo 20	ubóstwo 8
perdix	-	kuropatwa 25	-	kuropatwa 11
sacrarium	-	-	-	zakrystia 10

Słownictwo polskie zawarte w różnych wydaniach gramatyki Hontera jest zróżnicowane tematycznie. Poświadczone w nich wyrazy odnoszą się do życia codziennego, religijnego, stosunków społecznych, świata przyrody, handlu, usług oraz nauki.

Hieronim Łopaciński, układając swój słowniczek wyrazów dawnych, posiłkował się trzema wydaniem gramatyki Hontera, z 1532, 1538 i 1556 r. „Wyrazów osobliwszych” – jak pisze – „bardzo niewiele znaleźliśmy”. Za osobliwsze uznał: *bogostydlnosc*²⁸, *krzyczca*, *leinczuszek* (w postaci *łańczuszek* w wyd. z 1556 r.)²⁹, *oys* 'oś'³⁰ („przycaczamy ze względu na pisownię”), *przychędożenie*, *rękojm*, *sierduszko*, *uśmirzam*, *zawiosa* (Łopaciński 1897, s. 69-80). Materiały Łopacińskiego zostały uwzględnione w *Słowniku polszczyzny XVI wieku* (por. hasła: *bogostydlnosc*, *leinczuszek*). Wyraz *krzyczca* pojawił się w gramatyce Ursinusa, Wojna zaliczył go już do wyrazów przestarzałych, prostych/potocznych i niezwykłych. Archaiczny charakter tego wyrazu – zdaniem H. Wiśniewskiej (1998, 111) – potwierdza jego niska frekwencja w *Słowniku polszczyzny XVI wieku*.

²⁶ Z tego, że wyrazy *ciałeczko*, *młodzieniec*, *łotrzyk*, *wolność*, *matuszka* i *zakrystia* są poświadczane tylko w druku królewieckim, nie musi wynikać, że zostały dodane przez Maleckiego. W analizie uwzględniono tylko 5 z 15 wydań krakowskich (od r. 1532 do 1562).

²⁷ Knapiesz tłumaczy jako *matuchna* (Knapiesz 1644, s. 464).

²⁸ Wyraz – jak podaje H. Łopaciński – był odnotowany w gramatyce Henrichmana z 1537 r. (Łopaciński 1897, s. 19).

²⁹ Poświadczony w *Institutiones grammaticae* Jana Cervusa (1533) *leńcuch*, M. Karpluk zalicza do regionalizmów północnopolskich (Karpluk 1971, s. 41-42).

³⁰ W tej postaci wyraz notowany w gramatyce Jana Cervusa (za: Łopaciński 1897, 76).

***

Porównanie edycji królewieckiej gramatyki Hontera z wydaniem krakowskim nie potwierdza sugestii M. Cytowskiej o bogatszym zasobie leksyki w edycji Daubmanna. Drukiem, który bogactwem słownictwa polskiego przewyższa wszystkie, jest druk krakowski z r. 1532. Interesująco wypada porównanie zapisów wyrazów polskich w różnych wydaniach gramatyki, dobrze pokazuje, jak normalizowała się pisownia polska. Przykładów dokumentujących zmiany w zakresie fonetyki i morfologii jest niewiele.

Dzieło daje wyobrażenie o obiegu polszczyzny i zakresie jej użycia w nauczaniu akademickim w I połowie XVI wieku. Wielką też zapewne była rola tego podręcznika w kształtowaniu wiedzy o języku polskim. Przypisanie polskich przykładów do odpowiednich kategorii gramatyki łacińskiej dawało wyobrażenie o systemie gramatycznym polszczyzny i przypuszczalnie stanowiło krok wstępny do napisania gramatyki języka polskiego.

Bibliografia

- Boryś, W. (2005). *Słownik etymologiczny języka polskiego*. Warszawa: Wydawnictwo Literackie.
- Cytowska, M. (1968). *Od Aleksandra do Alwara (gramatyki łacińskie w Polsce w XVI w.)*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Decyk-Zięba, W. (2014). „Ortografia” Stanisława Zaborowskiego, „Poradnik Językowy”, 5, 101-109.
- Długosz-Kurczabowa, K., Dubisz, S. (2006). *Gramatyka historyczna języka polskiego*. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- Estreicher, K. (1897, 1901). *Bibliografia polska*, t. XV, XVIII. Kraków: Akademia Umiejętności.
- Karplukówna, M. (1971). *Regionalizmy w języku Jana Cervusa z Tucholi*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Klemensiewicz, Z. (1974). *Historia języka polskiego*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Knapki, G. (1644). *Thesaurus polono-latino-graecus*, t. II: *Latinopolonicus*. Kraków 1644: Druk. Franciszka Cezarego.
- Łopaciński, H. (1897). *Najdawniejsze słowniki polskie drukowane*. Warszawa: Druk. Józefa Jeżyńskiego [odbitka tomu V „Prac Filologicznych”].
- Słownik polszczyzny XVI wieku* (1966-), red. Maria R. Mayenowa i Franciszek Peplowski, t. I-. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Wiśniewska, H. (1998). *Język polski w łacińskich pracach Jana Ursinusa*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu im. Marii Curie-Skłodowskiej.
- Wiśniewska, H. (1990). *Język polski w przemyskim podręczniku (1545) Walentego Cantiusa*, „Rocznik Przemyski”, 27, 129-40.
- Zagórski, Z. (1976). *Polski materiał językowy w gramatyce łacińskiej Jakuba Charviniusa z roku 1589*, „Slavia Occidentalis”, 33, 145-155.

Strony internetowe

<http://www.dbc.wroc.pl/dlibra>

<http://www.gramatyki.uw.edu.pl>

Polish words in the Latin grammar by Johannes Honter**Summary**

The Latin grammar (*De grammatical libri duo*) by Johannes Honter is a work that is extremely significant for the historian of the Polish language for two fundamental reasons. Firstly, it is one of the oldest grammars, where equivalents of Latin exempla in the Polish language are provided, and secondly, it was among the most popular handbooks in the mid-16th century – it was used by students of the Krakow Academy. It was edited by Franciszek Mymer and published by Maciej Szarfenberg in 1532. The primary aim of the paper was to compare the spelling of Polish words certified in different editions of Honter's work (Krakow ones: of 1532, (?), 1541, 1548, 1558, and Königsbergones of 1564). The highest number of Polish words and expressions occurred in the 1532 edition (305). The words refer to the everyday and religious life, to the world of nature, as well as to trade and services. Later editions are not mechanical reprints of the first edition although they contain few revisions and alterations. Yet the spelling of Polish words was subject to a substantial change. This work provides an insight in the Polish language use and the scope of its application in academic teaching in the first half of the 16th century.